

door Jan N. Bremmer

Een Hollands drama

Ian Buruma keerde terug naar het land van Fortuyn en Van Gogh

De Academische Boekengids 59, november 2006, pp. 15-16.

Ian Buruma - journalist, hoogleraar, schrijver - vertrok als student naar het Verre Oosten en de Verenigde Staten. Vorig jaar bracht hij een lang bezoek aan zijn land van herkomst om een boek te schrijven over de woelingen na de dood van Fortuyn en Van Gogh. Dat boek is inmiddels verschenen; het maakte zowel afkeurende als herkennende reacties los. Hoe past het in de rest van zijn werk, waarin Nederland niet voorkomt?

Het afgelopen jaar heeft een stortvloed van publicaties opgeleverd die alle proberen het drama van de moorden op Pim Fortuyn (2002) en Theo van Gogh (2004) te verbinden met de veranderingen in Nederland in de laatste decennia. Bij deze auteurs heeft zich nu ook Ian Buruma gevoegd, de enige Nederlandse essayist met internationale faam. Hoewel Buruma vooral naam heeft gemaakt met studies van het Verre Oosten, is zijn *Dood van een gezonde roker* (tevens de naam van Theo van Goghs website) een niet onlogisch vervolg op zijn eerdere werken. Buruma hanteert zijn gebruikelijke aanpak. Hij reist rond, interviewt hoofdpersonen maar ook 'gewone mensen', combineert deze interviews met cultuurhistorische observaties en verwerkt dat alles, vaak niet zonder lichte ironie, in een glasheldere, uiterst leesbare stijl. Voor dit boek ging hij weer enige tijd in Nederland wonen, dat hij in 1975 had verlaten. Buruma's observaties zijn daarom niet die van een volledige insider, maar ook niet die van een complete outsider. Het vertrouwde en het vreemde, engagement en distantie, gaan hier mooi hand in hand.

Onmiddellijk na zijn terugkomst las Buruma Johan Huizinga's *Nederlands geestesmerk* (1935). De daarin beschreven, aan zelfgenoegzaamheid grenzende, burgerlijke tevredenheid typeert volgens Buruma op een bepaalde manier nog steeds de Nederlandse samenleving, vooral onder Paars. Maar de moorden op Fortuyn en Van Gogh hebben dit gevoel van *satisfait* ondergraven. Dat leidde onder meer tot een hergroepering van links en rechts. In beide kampen profileerden zich voorvechters van de verworvenheden van de verlichting. Met als paradox dat twee niet-Europese immigranten, Ayaan Hirsi Ali en Afshian Ellian, daarbij de boventoon voerden, al was ook Frits Bolkesteins stem in het debat duidelijk hoorbaar.

Buruma stelt terecht dat deze allochtone voorvechters zich juist tot de verlichting voelden aangetrokken vanwege haar universele claims, net zoals Mohammed B. zich aangetrokken voelde tot de universele versie van de 'virtuele islam' van het internet. In beide gevallen zien we dat een poging om aan het tribale verleden te ontsnappen ontaardt in een overijverige belijdenis van het nieuwe geloof, zoals bij bekeerlingen wel vaker het geval is. Buruma verklaart Bolkesteins voorkeur voor de verlichting uit de zoektocht naar een nieuwe conservatieve orde, waaraan de vreemdelingen bij ons niet kunnen deelnemen, een orde die hen buitensluit. Wat Buruma duidelijk stoort bij de 'verlichtingsfundamentalisten' is de absoluteheid van hun aanspraken. In zijn visie zijn er geen 'fundamentele waarden' die boven of buiten elke discussie staan: echte 'verlichting' is bereid alles ter discussie te stellen, behalve het gebruik van politiek geweld.

'VAN GOGH KOMT NAAR VOREN ALS EEN GETALENTEERDE MAAR VERWENDE WASSENAARSE JONGEN DIE EIGENLIJK NOOIT HET PEIL VAN ZIJN LAGERESCHOOLPAMFLET *DE VIESKRANT* IS ONTGROEID.'

Na deze opening komen de hoofdrolspelers op, te beginnen met Pim Fortuyn en zijn moordenaar Volkert van der G., van wie ook Buruma niet echt de motieven kan verklaren, al zal de door hem gesignaleerde morele scherp-slijperij stellig een rol hebben gespeeld. Fortuyn daarentegen wordt breed geschilderd in al zijn dandyisme, nichterigheid en politieke schelmsheid, waarmee hij de zelfgenoegzaamheid van Paars omverkegelde. Uiteindelijk ziet Buruma Fortuyn als de vertegenwoordiger van de nostalgie naar een overzichtelijk Nederland zonder Turken en Marokkanen. Hij citeert daarbij Bolkestein die, nogal onthullend, tegen hem zegt dat de haat tegen Marokkanen en Turken in Nederland diep zit: 'Mijn politieke succes berust op het feit dat ik naar die gevoelens heb geluisterd.'

Tegelijkertijd legt Buruma sterk de nadruk op de religieuze kant van Fortuyn. Hoewel geseculariseerd, zou hij door de islam weer geconfronteerd zijn met de eigen religieuze hunkering. Misschien heeft Buruma daarmee een punt, maar het is moeilijk bewijsbaar. Wel speelde de ontzuiling een rol bij Fortuyns succes, want dat proces is ongetwijfeld een belangrijke oorzaak van de richtingloosheid van veel kiezers, die vroeger trouw hun voormannen volgden.

Waar Fortuyns persoonlijke leven al veel aandacht van de pers had getrokken, bevat het fraaie portret

van Theo van Gogh en zijn ouders nieuwe facetten. Van Gogh komt naar voren als een getalenteerde maar verwende Wassenaarse jongen die eigenlijk nooit het peil van zijn lagerschoolpamflet *De vieskrant* is ontgroeid. Wie zijn woorden over Job Cohen, Jacques Wallage of Leon de Winter nog eens naleest, kan zich nu alleen nog maar verwonderen over zijn perverse boosaardigheid. Toegegeven, Van Gogh was geen racist en kon ook een goede vriend zijn, maar zijn eis tot absolute loyaliteit van zijn vrienden was in wezen de eis van de verwende jongen die het niet velen kon als hij niet in het middelpunt van de belangstelling stond. Terecht staat Buruma daarom nogal kritisch tegenover pogingen om juist Van Gogh te promoveren tot 'de martelaar voor de zuivere, absolute waarheid'.

Omdat bij Fortuyn en Van Gogh, ieder op zijn eigen wijze, Marokkanen een belangrijke rol speelden, heeft Buruma een aantal geslaagde Marokkanen geïnterviewd: van een cabaretier, een architect en de Amsterdamse wethouder Ahmed Aboutaleb tot een blijf-van-mijn-lijfhuismedewerkster en een gesluierde socialistische rechtenstudente. Deze boeiende gesprekken zijn weinig hoopgevend. Terugkerende thema's zijn de slechte behandeling van de ouders in Nederland, de druk op meisjes door de islamitische seksuele moraal en de moeilijkheid om én in de Nederlandse én in de Marokkaanse cultuur goed te functioneren. In veel gevallen noteert Buruma ook een teleurstelling, zo niet een verbittering, dat het zelfs voor deze goed opgeleide nieuwkomers lastig is geaccepteerd te worden in de Nederlandse maatschappij. Zoals de rechtenstudente treffend opmerkt: 'Het is alsof je wordt weggedacht.' Wie deze moeilijkheden serieus neemt, kan met Buruma alleen maar bewondering hebben voor de stormachtige carrière van Ayaan Hirsi Ali. Maar tegelijkertijd laat hij haar hooghartige, regenteske kant zien, juist ook naar de moslima's die zij beoogt te 'bevrijden'.

Naast het portret van Theo van Gogh is dat van diens moordenaar Mohammed B(ouyeri) misschien wel het meest geslaagd. Het confronteert ons met de steeds urgentere vraag waarom juist de beter opgeleiden van de jonge mannelijke moslims zich ontwikkelen tot moordenaars en terroristische zelfmoordenaars. Het voorbeeld van Mohammed B. laat zien dat er geen eenduidig antwoord op deze vraag is. In zijn geval lijkt het een combinatie van maatschappelijke teleurstellingen, politieke frustraties (Midden-Oosten), verkeerde vrienden, contacten met een radicale prediker en behoefte aan een nieuwe identiteit die door de islam wordt verschaft. Zo'n configuratie is ten dele individueel. Maar de elementen van politieke frustratie, gevoel van vernedering en behoefte aan totale toewijding aan een hoger doel werden het afgelopen jaar ook bij de Engelse zelfmoordenaars in Londen (7/7) aangetroffen.

De kracht van het boek ligt vooral in Buruma's portretten van de hoofdrolspelers, maar ook in de miniaturen van Paul Scheffer (niet zo vleidend), Theodor Holman (evenmin), Herman Philipse (evenmin), Jolande Withuis en Geert Mak. Buruma's langdurige belangstelling voor de plaats van de intellectueel in de samenleving is ook hier herkenbaar, alsmede de hoge maatstaven die hij telkens weer aanlegt. Waardevol is de uiterst genuanceerde discussie over de plaats van godsdienst en de orthodoxe islam in onze samenleving, waarmee hij zijn boek besluit. Terecht wees Buruma er al eerder op dat godsdienst niet a priori de vijand van de verlichting is, aangezien ook seculiere ideologieën tot moord kunnen leiden. Godsdienst geeft antwoorden op vragen van goed en kwaad en mensen kunnen er een gevoel van waardigheid aan ontleen. Religieuze orthodoxie is niet ieders keuze, maar zolang ze vreedzaam blijft, moet ze als zodanig worden geaccepteerd, met, zonodig, zwarte kousen, hoofddoekjes of keppeltjes. Pas als wij (meer of minder) orthodoxe moslims accepteren als landgenoten en medeburgers kunnen tragedies als die van Theo van Gogh worden voorkomen.

'IN BURUMA'S VISIE ZIJN ER GEEN "FUNDAMENTELE WAARDEN" DIE BOVEN OF BUITEN ELKE DISCUSSIE STAAN: ECHTE "VERLICHTING" IS BEREID ALLES TER DISCUSSIE TE STELLEN, BEHALVE HET GEBRUIK VAN POLITIEK GEWELD.'

Hoe past dit boek nu in Ian Buruma's ontwikkeling? Buruma (Den Haag, 1951) komt van vaders kant uit een doopsgezinde familie, maar in zijn werk speelt zijn Nederlandse tak nauwelijks een rol, in tegenstelling tot de familie van zijn Engelse moeder. In *Anglomanie* (2000) heeft hij een roerende beschrijving gegeven van zijn joodse grootvader, die hij adoreerde 'met een hevigheid waartoe alleen kleine jongens en godsdienstfanaten (*sic*) in staat zijn'. Een broer van zijn moeder was de bekende Engelse filmregisseur John Schlesinger, die door zijn onconventionele, oneerbiedige levenswijze en films een 'role model' voor hem is geweest.

In 1971 ging Buruma in Leiden Chinees studeren. In hetzelfde jaar bezocht hij ook een voorstelling van een Japanse toneelgroep in het Mickerytheater. Licht en duisternis wisselden elkaar af; er was een slavenmarkt met naakte meisjes en aantrekkelijke pooiers; mannen hadden zich verkleed als vrouwen en vrouwen als mannen; een zeeman kreeg op trage wijze billenkoek van een man met een hoge hoed; aan de muren hingen posters van freaks, dikke dames en slangenbezweerders, en de laatste kamer was als een fantastisch bordeel met waanzinnige muziek en betoverende zang. Het Japan dat uit deze voorstelling naar voren kwam, was de moderne versie van de sensuele Oriënt, die onweerstaanbaar bleek voor de jonge Hagenaar. In 1975 verliet Buruma Leiden om film te gaan studeren in Tokio - een groot regisseur is hij nooit geworden, maar het gebruik van films als bron is sindsdien een vast bestanddeel van zijn werk, getuige ook Hirsi Ali's *Submission* in zijn nieuwste boek.

Vanaf de late jaren zeventig legde Buruma zijn Japanse ervaringen vast in stukjes op de achterpagina van *NRC Handelsblad*. Ze lichtten ons uitvoerig in over de buigmachine die Japanse meisjes traint tot automatisch knipmessende liftbediensters maar ook over oude houtblokprenten met Nederlandse

kooplieden die zich te buiten gingen aan Japanse meisjes. Toch werden Buruma's bijdragen geen vorm van oriëntalisme die ons uitnodigde de Japanners als exotische wezens te bekijken. Een enkele keer kwam het wel dichtbij, maar altijd volgde weer een beschouwing die het verschijnsel in een cultuurhistorische context zette. Deze manier van kijken werd zelfs geïntensiveerd toen Buruma vanaf de zomer van 1985 begon te schrijven voor *The New York Review of Books*. Dit blad, dat al meer dan honderd van zijn artikelen heeft gepubliceerd, heeft ongetwijfeld veel aan zijn uiterst leesbare stijl bijgedragen.

De belangstelling voor Japan vond zijn voorlopig hoogtepunt in *Inventing Japan, 1853-1964* (2003). Daarin beschrijft Buruma hoe het moderne Japan niet het product is van een eeuwenlange traditie, maar de vrucht van bewuste inspanningen het land te moderniseren. Tegelijkertijd werden alle pogingen tot een echte democratie telkens in de kiem gesmoord. Zelfs een reis van Hirohito in 1921 naar West-Europa, inclusief Nederland, resulteerde uiteindelijk in niets meer dan een levenslange voorkeur van de keizer voor 'eggs and bacon'. Buruma legt voortdurend de nadruk op het gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel bij de toplagen van de Japanse maatschappij. Het is alsof iedereen kijkt naar de ander en men als door een stormwind (*kamikaze*) voortgedreven eerst de oorlog werd ingeblazen en vervolgens de *demokurashi*. Buruma's balans van de naoorlogse jaren van Japan is typerend voor zijn eigen waardenpatroon, dat niets opheeft met afhankelijkheid van anderen of het afschuiven van verantwoordelijkheden. Hij laat zien hoe de dogma's van links en rechts de opkomst van een echte intellectuele cultuur verhinderden en hoe de maniakale concentratie op economische groei de bloei van het publieke debat in de weg stond.

'BURUMA CITEERT BOLKESTEIN DIE, NOGAL ONTHULLEND, TEGEN HEM ZEGT DAT DE HAAT TEGEN MAROKKANEN EN TURKEN IN NEDERLAND DIEP ZIT.'

Vanaf 1989 begonnen de eerste artikelen over Duitsland te verschijnen. Buruma's belangstelling voor onze oosterburen was gewekt doordat hij in de geschriften van Japanse nationalistengeregelmatic de namen van Duitse romantici was tegengekomen, zoals Herder, Schelling, Fichte en zelfs Wagner. Waarom waren hun ideeën over ras, autoriteit en nationalisme nog levend in Japan, maar anathema in Duitsland? Deze vraag deed hem besluiten de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in Duitsland en Japan te analyseren. Zijn *Wages of Guilt* (1994) is geschreven in Buruma's karakteristieke stijl, met regelmatig een sprekend detail. Zo noteert hij over de opening van de *Gedenkstätte* van de Wannsee Villa, waar in 1942 het lot van de joden werd bezegeld, slechts het volgende: 'The opening [20 januari 1992] was celebrated in the afternoon with a conference about memory and the Holocaust, followed by a champagne reception.' Einde alinea.

Opvallend is dat Buruma tot de conclusie komt dat de West-Duitsers zich niet zozeer schuldig voelden over de oorlog zelf maar hun schuldgevoel vooral concentreerden op de Holocaust, gesymboliseerd in Auschwitz, en dat ook nog pas na de 'soap opera' (zijn woorden) *Holocaust* in 1979. De Oost-Duitsers daarentegen hadden, althans volgens hun eigen propaganda, het land gezuiverd van de nazi's. Zij konden dus alle schuld mooi aan de andere kant van hun grens leggen. Japan kende geen duidelijke breuk in de geschiedenis zoals Duitsland na 1933. Nationalisten, maar ook politici van de conservatieve liberaal-democratische partij, zijn de oorlog als een min of meer betreurenswaardig, maar onvermijdelijk gebeuren gaan beschrijven. Met daarbij de kanttekening dat links en rechts het gedeelde gevoel hadden dat Hiroshima de meest gruwelijke oorlogsdaad was van de hele Tweede Wereldoorlog. Overigens zonder daarbij aandacht te schenken aan het feit dat Hiroshima een belangrijk militair centrum was - met zelfs tweehonderd kilo gifgas begraven onder zijn oppervlakte.

Buruma staat kritisch tegenover veel Duitse en Japanse pogingen de schuld te verwerken. Hij heeft niets met het filosemitisme van veel Duitsers, niets met de Duitse pogingen in de eerste naoorlogse jaren het oordeel over de schuld in de handen van God te leggen en niets met de praktijk de slachtoffers van Auschwitz martelaren te noemen en zo hun dood zin te verlenen. Schuld en verantwoordelijkheid moeten het onderwerp van openbare discussie zijn en dat is wat hij mist in Japan, waar Hirohito werd gesauveerd, maar zijn generaals en admiraals werden opgehangen.

'ZELFS EEN REIS VAN HIROHITO IN 1921 NAAR WEST-EUROPA, INCLUSIEF NEDERLAND, RESULTEERDE UITEINDELIJK IN NIETS MEER DAN EEN LEVENSLANGE VORKEUR VAN DE KEIZER VOOR "EGGS AND BACON".'

Vanaf het midden van de jaren negentig keert Buruma terug naar zijn eerste liefde, China. Het grote aantal dissidente christenen daar was hem opgevallen. Wat was daarvan de oorzaak? Uit *Bad Elements* (2001) blijkt Buruma's grote bewondering voor die dissidenten, die ondanks de enorme druk van de communisten het geloof in hun idealen niet hebben opgegeven. Maar hun volhardendheid heeft ook velen van hen tot solisten gemaakt. Dat helpt de zaak van de Chinese democratie niet echt vooruit: een vergelijking met Hirsi Ali en Ellian dringt zich hier onweerstaanbaar op. Buruma besluit zijn boek met een hoofdstuk waarin hij nabestaanden en sympathisanten van Tiananmen Square interviewt. Tegen de mening van veel Chinese intellectuelen in, namelijk dat China behoefte heeft aan een spirituele transformatie of een kruistocht voor normen en waarden, bepleit Buruma democratische instellingen waardoor het volk zich echt kan laten vertegenwoordigen.

Bad Elements is Buruma's eerste boek waarin godsdienst een belangrijke rol speelt. Achteraf gezien valt

op dat het thema hem toen nog niet helemaal vertrouwd was. Dat blijkt al uit de opsomming van de nieuwe religieuze bloemen die in China zijn gaan bloeien: 'meditators, tree huggers, heavy breathers, or Evangelical Christians'. Men hoeft geen hoogleraar godsdienstwetenschap te zijn om in te zien dat dit toch wat ongelijksortige eenheden zijn. Maar ook de Falun Gong, de religieuze beweging die door het huidige regime misschien wel als de grootste interne bedreiging wordt gezien, beschouwt Buruma slechts (en dan nog ten onrechte) als een 'folkish cult'. De belangrijkste vraag lijkt mij echter waarom juist het evangelicale christendom in China op dit moment zo'n aantrekkingskracht op de dissidenten uitoefent, boven het boeddhisme of een seculiere bewondering van de wetenschap. Op dat gebied is nog het nodige onderzoek te verrichten.

In 2004 publiceerde Buruma met de Israëliische filosoof Avishai Margalit *Occidentalism*, een soort tegenhanger van oriëntalisme en wel 'the dehumanizing picture of the West painted by its enemies'. Onder die vijanden bekijken de radicale moslims het Westen als 'afgodendienaars' met de volle religieuze lading van die term. De islam onderscheidt vanouds de monotheïstische religies van de polytheïstische religies ten tijde van Mohammed, wier 'afgodendienaars' vogelvrij waren. In de laatste vijftig jaar hebben islamitische ideologen deze gedachte van afgodendienst, *jahiliyya*, geherinterpreteerd en toegepast, niet alleen op hun eigen verwesterde heersers maar ook op het materialisme en de verderfelijke invloed van het Westen op de man-vrouwverhouding.

Margalit en Buruma blijven wat vaag over oplossingen, maar stellen dat de islamitische revolutie primair door moslims zelf moet worden gestopt. Het gaat hier namelijk niet om een 'clash of civilisations' maar om een strijd tussen democraten en niet-democraten. In die strijd kan godsdienst een kracht ten goede zijn, die in elk geval niet moet worden verwaarloosd want 'it is hard to see how any road to freedom can steal its way around the mosque'. Het is deze houding tegenover de islam die Buruma verder uitwerkt en concretiseert in zijn *Dood van een gezonde roker*.

Wie de ontwikkeling bestudeert van Ian Buruma ziet een Hollandse jongen die in vijftientig jaar vanuit een fascinatie met het exotische van Japan zich langzamerhand heeft ontwikkeld tot de internationaal meest vooraanstaande essayist over de verhouding tussen Oost en West. Al die tijd heeft Buruma gehamerd op het belang van het publieke debat, de eigen verantwoordelijkheid en democratische instellingen. Voortdurend wijst hij erop dat mensen wel onderdeel van een cultuur zijn, maar dat die cultuur hen daarom nog geen levenswijze mag opdringen, noch in het Oosten noch in het Westen.

Jan N. Bremmer is hoogleraar godsdienstwetenschap aan de Faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen.

Dit artikel is deels gebaseerd op zijn bijdrage aan de bijeenkomst *Honoris causa*, die de Rijksuniversiteit Groningen organiseerde op 5 juni 2004 ter ere van haar eredoctoren Jan Blokker, Ian Buruma en Mirjam Pressler. Met dank aan Yme Kuiper voor zijn kritische aantekeningen.

Besproken boeken:

Dood van een gezonde roker
door **Ian Buruma**
Atlas. Amsterdam 2006.
224 pag., € 17,50

Literatuur:

- **J.N. Bremmer** (2005). *Van zendelingen, zuilen en zapreligie*. Delft: Eburon.
- **J. Chorus** en **A. Olgun** (2005). *In Gods naam. Het jaar van Theo van Gogh*. Amsterdam: Contact.
- **C. van Herwaarden** (2005). *Fortuyn. Chaos en charisma*. Amsterdam: Bert Bakker.
- **G. Mak** (2005). *Gedoemd tot kwetsbaarheid en Nagekomen flessenpost*. Amsterdam: Atlas.
- **I. Sluiter** (2005). *Maken en breken. Over taal, identiteit en minderheden*. Leiden: Universiteit Leiden.